

TAPATUMO SŪPUOKLĖSE TARP PILIETYBĖS IR TAUTYBĖS: KLAIPĖDOS KRAŠTO GYVENTOJAI XX AMŽIUJE

Arūnė Liucija Arbušauskaitė

ABSTRACT

The paper aims to analyse various aspects of interdependence between the nationality and the citizenship of the residents of Klaipėda region by restricting the analysis to the political and economic factors of the 20th c. The analysis was carried out on the basis of little known archival materials. The article seeks to prove that nationality and citizenship, as the principal forms of the identity expression, have not always been a matter of free self-determination; they would frequently change depending on the external political and ideological pressure.

KEY WORDS: Klaipėda region, citizenship, nationality, optation, foreigners.

ANOTACIJA

Straipsnio tikslas – išnagrinėti Klaipėdos krašto gyventojų pilietybės ir tautybės tarpusavio santykio ir sąveikos aspektus, apsiribojant XX a. politiniais ir ekonominiais veiksniais. Mažai ištirtų archyvinių šaltinių pagrindu straipsnyje siekiama parodyti, kad pagrindinės asmenybės tapatumo išraiškos formos – tautybė ir pilietybė – ne visuomet buvo laisvo asmenybės pasirinkimo/apsisprendimo dalykas, o neretai keisdavosi priklausomai nuo išorinio politinio ir ideologinio spaudimo.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: Klaipėdos kraštas, pilietybė, tautybė, optacija, svetimšaliai.

*Doc. dr. Arūnė Liucija Arbušauskaitė, Klaipėdos universiteto
Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto
vyresn. mokslo darbuotoja
Herkaus Manto g. 84, LT-92294 Klaipėda, Lietuva
El. paštas: arbusharune@gmail.com*

Įvadas

Pradėsiu nuo kelių teorinių premisų.

Konkretaus asmens pilietybė ir tautybė yra pagrindiniai jo tapatumo atramos taškai. Per juos konkretus individas tampa socialiu, t. y. tampa tam tikros socialinės grupės nariu. Tampa „tokiu pat kaip ir kiti“. Šitoks socialinio bendrumo pojūtis yra būtinas normaliai asmenybės brandai ir socializacijai.

A priori manoma, kad pilietybė ir tautybė yra objektyviai įgyjamos asmens charakteristikos ir todėl jos yra nekintamos duotybės. Bet socialinio ir politinio gyvenimo praktika rodo visai ką kita.

Pilietybė – asmens ir valstybės santykio dimensija. Tarpusavio pareigų ir prievolių, atsakomybės ir kontrolės įteisinimo būdas.

Pilietybė įgyjama natūraliu (gimimo, kilmės) būdu arba gaunama ją suteikiant. Asmenys be pilietybės vadinami *apatridais*. Asmenys, gyvenantys ar esantys vienoje šalyje, bet turintys kitos valstybės pilietybę, yra *svetimšaliai*. Tai – juridinės sąvokos.

Pilietybė kaip matmuo yra judri individo atžvilgiu. Ją galima suteikti, atimti, jos galima atsisakyti, ją galima pasikeisti. Trajektorija šiuo atveju eina arba nuo valstybės į individą, arba nuo individo į valstybę. Per pilietybę valstybė tarsi pasisavina individą. Šiuo pagrindu susiformuoja ne tik individo priklausomybė valstybei, bet ir visa pilietinių prievolių bei teisių sistema. Išnykus valstybei, jos pilietybės netenkama, tiksliau pasakius – tos pilietybės validumas išnyksta.

Tautybė – įgyjama taip pat natūraliai kilmės būdu. Perduodama ne tik kraujo ryšiu, bet įdiegiama per kalbą, papročius ir tradicijas, bendrą istorinę patirtį. Nėra nė vieno žmogaus, kuris neturėtų tautybės. Tautybės negalima, skirtingai nei pilietybės, suteikti. (Čia nekalbama apie žinomus nutautėjimo arba asimiliacijos procesus, tai – kita tema.) Tautybė egzistuoja specifinėje kultūrinėje terpėje, kurioje ir formuojasi asmenybė.

Idealus atvejis, kai abi šios asmenį aprašančios dimensijos – pilietybė ir tautybė – sutampa. Tačiau nereti atvejai, kai jos susikerta ar net eliminuoja viena kitą.

Pateikiamo tyrimo tikslas – parodyti, kokios įtampos kyla tarp šių dimensijų, kurios, kaip minėta, laikomos universaliomis ir nekintančiomis. Autorė konstruoja kiek neįprastą dviasę identitetą formuojančią ir apibrėžiančią struktūrą – pilietybė ir tautybė, per kurią sieks atsakyti į klausimus:

- kokiomis aplinkybėmis įmanoma [savo noru] pasirinkti Tėvynę (per pilietybę) ir tautybę;
- kokios išorinės įtakos nulemia [prievartinį] vienokį ar kitokį asmens apsisprendimą ir pasirinkimą.

Nagrinėsime tik Klaipėdos krašto gyventojų pilietybės ir tautybės tarpusavio santykio ir sąveikos aspektus, apsiribodami XX amžiumi. Šio krašto gyventojai per praėjusį amžių keletą kartų susidūrė su pilietybės ir tautybės suderinamumo bei pasirinkimo būtinybe.

Empirinę tyrimo bazę sudaro teorinė literatūra ir archyviniai dokumentai. Teorinė literatūra identiteto/tapatumo klausimais tapo ypač gausi ir madinga (nebijau šio žodžio) XX ir XXI amžių sandūroje. Galima būtų parašyti atskirą straipsnį apie šio klausimo bibliografiją. Nepretenduodama į erudicijos demonstravimą, remiuosi tik autoriais, kurie man padėjo nepaklysti teorijų ir diskursų džunglėse – Rogersu Brubakeriu, Jokūbu Robinzonu ir Mykolu Römeriu.

Įvertindama tyrime naudotus archyvinius dokumentus, darau prielaidą, kad XX a. politinė ir biurokratinė konjunkštūra nebuvo palanki asmenį apibūdinantiems dokumentams. Dauguma šių dokumentų, kurie saugomi Lietuvos centriniame valstybės archyve, menkai tetrynėta, nes beveik visi turėjo vienokio ar kitokio lygmens slaptumo žymenį. Be to, nepasižymi ir didele semantine gausa: tai vidaus pasų bylos, pilietybės suteikimo bylos, optacijos komisijų protokolai. Nežinia kiek jų buvo ir kokia dalis yra išlikusi; žinoma, kad kažkiek Klaipėdos krašto gyventojų įpilietinimo bylų, tautybės pripažinimo nutarimų sunaikinta pokario (ir net Lietuvos atgimimo) metais.

Naudotasi ir interviu su buvusiais Klaipėdos krašto gyventojais, asmeniškai užrašytais jų gyvenimo istorijomis.

Pirmasis tapatumo lūžis

Pirmasis susidūrimas tarp tapatumo dimensijų *pilietybė* ir *tautybė* vyko po Pirmojo pasaulinio karo. Neminiu istorinių aplinkybių, jos yra žinomos. Pradėsiu konstatavimu, kad turėdami tokią pat pilietybę – Vokietijos valstybės – Klaipėdos krašto teritorijoje (dalyje Prūsijos / Mažosios Lietuvos) gyveno dviejų tautybių žmonės – vokiečiai ir lietuviai. Įtampa tarp Klaipėdos krašte gyvenančių žmonių pilietybės ir jų tautybės atsiranda tada, kai Klaipėdos kraštas suvereno teisėmis prijungiamas prie Lietuvos Respublikos, o drauge su atsiradusiu nauju administraciniu vienetu kyla ir nauja teisinė sąvoka – Klaipėdos krašto pilietis.

Reikėtų įvertinti aplinkybę, kad Klaipėdos krašto priskyrimą Lietuvai lėmė būtent tautybės, tautiškumo principai. 1919 m. birželio 28 d. pasirašytos Versalio sutarties X skyriaus 99 paragrafas skelbė Vokietiją atsižadant didžiųjų valstybių ir jų sąjungininkių naudai visų teisių bei privilegijų žemėse, esančiose tarp Baltijos jūros, Rytprūsių sienos šiaurės vakaruose ir senosios sienos tarp Vokietijos ir Rusijos. Klaipėdos kraštas ar Lietuvos vardas tiesiogiai čia nebuvo paminėtas. Tuo-

met Lietuvos delegacijos pirmininkas Augustinas Valdemaras pasistengė priminti kai kuriuos JAV prezidento Vilsono 1918 m. vasario 11 d. Kongrese skelbtus principus:

Tautos ir kraštai negali būti stumdomi iš vienos valstybės į kitą, tarsi baldai ar paprasčiausi šachmatų pėstininkai kokiame nors žaidime, net jei tai būtų ir didelis šiandien visiems laikams diskredituotas galios pusiausvyros žaidimas. Visi iš šio karo kylantys teritoriniai pertvarkymai turi būti vykdomi atsižvelgiant į jų liečiamas tautas ir jų nau-dai.¹

Nepaisant užkulisinių intrigų dėl Klaipėdos statuso nustatymo, dar kartą buvo remtasi tautiš-kumo principu:

Santarvė ir jos sąjungininkės nesutinka, kad Klaipėdos krašto atskyrimas prieštarauja tautiš-kumo principui. Minimas kraštas visuomet buvo lietuviškas ir kilmės, ir kalbos požiūriu. Tai, kad Klaipėdos miestas didžiąja dalimi yra vokiškas, nepagrindžia Vokie-tijos suvereniteto išsaugojimo šiam kraštui <...>.²

Ši garsioji Clemenceau citata buvo tarsi pirmas tarptautinis Klaipėdos krašto lietuviškumo, ar bent teisių į lietuviškumą, pripažinimas.

Teisiškai Klaipėdos krašto ir jo gyventojų klausimai buvo sureguliuoti Versalio taikos sutartimi (1919 m. birželio 28 d.). Šios sutarties 99 straipsniu Vokietija įsipareigojo pripažinti principus, kuriuos padarys Santarvės valstybės dėl Klaipėdos krašto gyventojų pilietybės. T. y. Vokietija pa-sižadėjo pripažinti Klaipėdos krašto gyventojus tos valstybės piliečiais, prie kurios Kraštas bus prijungtas.³ Taigi reziumuokime: Versalio taikos sutartis susiejo pilietybės pakeitimą tik su Krašto suverenumo perėjimu naujai įgyjančiai valstybei.

Klaipėdos krašto gyventojų pilietybės įgyvendinimas konkrečiai pirmą kartą, regis, buvo aptar-tas dar Ambasadorių konferencijoje. 1923 m. kovo 6 d. jai buvo pateiktas Santarvininkų ypatingos komisijos raportas, kuriame tarp kitų pasiūlymų, kaip sutvarkyti juridinius Klaipėdos krašto pri-klausomybės pasikeitimus, buvo pasiūlyta,

kad Klaipėdos krašto gyventojams būtų užtikrinta jeigu ne atskira pilietybė, tai bent specialūs lietuviški pasai su pažymėjimu: „d’origine memeloise“, ir kad tuos pasus galėtų išdavinėti tikrai Klaipėdos krašto valdžia.⁴

Patarimo turėti atskirą pilietybę buvo paklaustyta.

Visus perduodamo Krašto administravimo ir jo gyventojų teisinius klausimus reglamentavo Klaipėdos krašto konvencija.

¹ CHANDAVOINE, I. *Prancūzmetis Klaipėdoje ir kas po to (1920–1932)*. Vilnius, p. 32.

² Cit. pg. Ibid., p. 33.

³ Ta pati nuostata buvo pakartota ir Versalio taikos sutarties 278 str.: „Vokietija pasižada pripažinti naują pilietybę, kurią jos piliečiai būtų priėmę ar priims pagal Santarvės Valstybių įstatymus ir pagal tų valstybių kompetentingų organų sprendimus, tiek natūralizacijos dėka, tiek kokios sutarties nuostatų dėka, ir pasižada tuos piliečius, kaipojau priėmusius tą naują pilietybę, atleisti nuo bet kokios priklausomybės nuo tos valstybės, kurios piliečiai jie buvo pirmiau.“

⁴ VALSONOKAS, R. *Klaipėdos problema*, Klaipėda, 1932, p. 117.

Klaipėdos krašto gyventojų pilietybės samprata detalizuota Klaipėdos krašto konvencijoje (toliau – KKK) 8–10 straipsniais. 8 straipsnis sako:

Buvusieji Vokietijos piliečiai, kuriems, Lietuvai šią Konvenciją ratifikuojant, bus suėję daugiau kaip 18 metų ir kurie tikrai bus gyvenę Klaipėdos krašte mažiausiai nuo 1920 metų sausio 10 d.⁵, įgyja *ipso facto* Lietuvos pilietybę.

Lietuvai šią Konvenciją ratifikavus, per šešis mėnesius galės optuoti Lietuvos pilietybę, nustodamas bet kurios kitos pilietybės:

a. kiekvienas šiame Krašte gimęs ir jame daugiau kaip dešimt metų gyvenęs asmuo, kuriam, Lietuvai šią Konvenciją ratifikavus, bus suėję daugiau kaip 18 metų;

b. kiekvienas asmuo, kuriam, Lietuvai šią Konvenciją ratifikavus, bus suėję daugiau kaip 18 metų ir kuriam interaliantų administracija buvo leidusi nuolatos gyventi, jei jis yra apsigyvenęs Krašte ne vėliau kaip 1922 m. sausio 1 d.

Asmenys, kurie įgyja Lietuvos pilietybę šiuo straipsniu, įgis *ipso facto* Klaipėdos vietos gyventojų požymį.

Šiame straipsnyje yra pabrėžti du momentai – Lietuvos pilietybės įgijimas ir nustatymas grupės Klaipėdos krašto gyventojų, kurie turi būti laikomi pradiniais, t. y. vietos, Krašto gyventojais. Taip šalia vietinių gyventojų Klaipėdos krašte atsiranda ir gyventojų, kurie yra svetimšaliai. Pirmiausia tie Vokietijos piliečiai, kurie pagal 8 straipsnį negalėjo būti Klaipėdos krašto gyventojais, Krašte buvo svetimšaliai. Be to, valstybinės ir administracinės teisės požiūriu, Klaipėdos kraštas nuo 1920 m. sausio 10 d. Vokietijos atžvilgiu buvo užsienis, todėl Krašto gyventojai Vokietijai taip pat buvo svetimšaliai.

Asmenis, kurie Versalio taikos sutarties 99 straipsnio prasme nebuvo Klaipėdos krašto gyventojai, bet valstybinės ir administracinės teisės požiūriu – buvo, galima traktuoti kaip Klaipėdos krašto gyventojus ir KKK 8 straipsnio 2 pastraipos b punktas suteikė jiems teisę optuoti Lietuvos pilietybę. Ši aplinkybė buvo svarbi todėl, kad kitais įstatymo įgyvendinamaisiais teisės aktais buvo nustatytos pareigybės ir veiklos rūšys, kuriomis galėjo užsiimti tik Klaipėdos krašto piliečiai.

Taip KKK 8 straipsnis į teisinę vartoseną įveda naują sąvoką – *Klaipėdos krašto gyventojų požymis*.⁶ Šis požymis leido atskirti *vietinius* gyventojus nuo *nevietinių*. [Autorės pastaba: tas pats principas – *savi* ir *svetimi*.] Modifikuodami šią sąvoką, vėliau pasų išdavimo nuostatai ir kiti policinio pobūdžio įsakymai pagimdys dar vieną sąvoką – *klaipėdiečiai* kaip administracinės teisės norma.

Autorė negali rasti argumentuoto atsakymo į klausimą, kodėl specialus *Įstatymas dėl Klaipėdos krašto gyventojų požymio* Krašto gubernatoriaus ir seimelio buvo priimtas taip vėlai – 1928 m. spalio 31 d.⁷ Jame buvo konkretizuoti požymio įgijimo būdai:

Klaipėdos krašto gyventojų požymis įgyjamas keturiais būdais:

1. gimimu – įgyjamas, jeigu tėvas yra Klaipėdos krašto gyventojas; ne santuokoje gimęs – jeigu motina yra Klaipėdos krašto gyventojas; Klaipėdos krašto rastinukas laikomas Klaipėdos krašto gyventojų vaiku, kol nebus įrodyta priešingai;

2. ištekėjimu – kalbama tik apie moteris, kurios ištekėdamos įgyja savo vyro požymį;

⁵ 1920 m. sausio 10 d. – oficiali Klaipėdos krašto atskyrimo nuo Vokietijos data.

⁶ Ši gyventojų kvalifikacija nebuvo tolygi pilietybei tuo aspektu, kaip tai yra suprantama valstybės teisėje. Mat Krašto gyventojų požymis buvo įgyjamas arba prarandamas vien gyvenimu toje teritorijoje. Jis reiškė tik *vietinę* priklausomybę tuometiniam Klaipėdos kraštui.

⁷ Paskelbtas *Klaipėdos krašto valdžios žiniose* (toliau – KKVŽ), 1928 12 10, Nr. 114, 1928 m. gruodžio 10 d.

3. legitimacijos būdu – taikomas, jeigu legitimuojamajam dar nesuėjo 18 metų amžiaus;
4. priėmimu – jeigu Lietuvos pilietis turi savo gyvenamąją vietą Krašte ir jeigu jis atitinka sąlygas, kurios yra nustatytos Lietuvoje visų viešųjų ir politinių teisių naudojimui.

Paminėti būdai rodo, kad Klaipėdos krašto gyventojų požymiui įgyti visiškai neturi reikšmės gyventojų tautybė. Lemiamas veiksnys yra turima Lietuvos pilietybė. Turintieji Vokietijos pilietybę, Klaipėdos krašto gyventojų požymio įgyti negalėjo.⁸

Kokie asmenys būtinai turėjo įgyti Klaipėdos krašto gyventojų požymį? Jis buvo būtinas asmenims, kurie norėjo sąmoningai įsiliesti į Krašto gyvenimą ir lygiomis teisėmis dalyvauti su vietos gyventojais rinkimuose. Požymis buvo būtinas tiems, kurie buvo gimę Užnemunėje (Tilžėje, Ragainės ar kitose Rytų Prūsijos dalyse, po Klaipėdos krašto atskyrimo nuo Vokietijos priklausančiose Vokietijai; mat visi jie oficialiai buvo neatšauktinai Vokietijos piliečiai) ir norėjo dirbti Klaipėdos krašte, užimti pareigas valstybės tarnyboje, būti paštininkais, teisėjais, muitininkais ir pan.

Klaipėdos krašto gyventojų požymis nebuvo būtinas tiems lietuviams darbininkams, kurie atvykdavo iš Lietuvos dirbti pramonėje ar žemės ūkyje ir praleisdavo čia neilgą, ribotą laiką.

Kiek gyvenančiųjų Klaipėdos krašte buvo įgiję Krašto požymį? Tokios statistikos nepavyko aptikti. Ar mūsų keliamam klausimui svarbus Klaipėdos krašto gyventojų požymis? Manysčiau, kad taip. Viena vertus, kai kurie istorikai Klaipėdos krašto gyventojų požymį net vadina Klaipėdos krašto pilietybe. Neprieštarauju dėl tokio įprasminimo, reikėtų sutikti su tokia ne visai „legalia“ pagrindinės asmens pilietinės charakteristikos dispozicija. Požymis iš tikro nukreiptas į pilietybinę Krašto gyventojų afirmaciją. Kita vertus, tik kruopščiai išsiginę į konkretaus asmens pavyzdį, mes galėtume teigti apie įsisąmonintą arba priverstinę jos pobūdį.

Gyventojų surašymas

Papildomos informacijos apie tapatumo lūžius ir įtampą tarp pilietybės ir tautybės teikia Krašto gyventojų surašymas 1925 m.⁹ Jam pasibaigus oficialiai buvo paskelbta, kad esamųjų gyventojų Klaipėdos krašte 1925 m. sausio 20 d. buvo 141 645 asmenys. Pagal lytį gyventojų yra: vyrų 47,3 % ir moterų 52,7 %.¹⁰

Šio surašymo metu atsiskleidė susiformavusi regioninė Klaipėdos krašto gyventojų konfesinio ir etninio pasiskirstymo specifika. Žr. 1 lentelę.¹¹

⁸ Verta trumpai paminėti ir sąlygas, kai Klaipėdos krašto gyventojų požymio nustojama: nustojus Lietuvos pilietybę; panaikinus savo gyvenamąją vietą Klaipėdos krašte; ištekėjus už ne Klaipėdos krašto gyventojų; neligitimuotam asmeniui, jei dar nesuėjo 18 metų amžiaus.

⁹ Verta atsižvelgti į kai kurias minėto gyventojų surašymo ypatybes. Gyventojų surašymus pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui organizavo beveik visos valstybės. Jau 1920 m. buvo svarstoma galimybė surengti gyventojų surašymą Klaipėdos krašte (mat paskutinis surašymas toje teritorijoje buvo 1910 m., o 1919 m. spalio 8 d. Vokietijoje vykęs surašymas Klaipėdos krašto jau negalėjo apimti). 1920 m. planuotas surašymas buvo atšauktas dėl nesuprantamų priežasčių, nors jam ir buvo pasiruošta. Vėliau buvo planuojama Krašto gyventojų surašymą atlikti drauge su Lietuvoje 1923 m. rugsėjo 17 d. vykusiu surašymu, tačiau nebuvo spėta parengti surašymo dokumentacijos dviem kalbomis. Po ilgų administracinių derybų pagaliau 1924 m. lapkričio 24 d. Krašto direktorija paskelbė gyventojų surašymą įvyksiant.

¹⁰ *Statistinės žinios*, 1927 05 25, Nr. 9. *Statistinės žinios* pabrėžia, kad prieš karą 1910 m. gruodžio 1 d. 1925 m. ribų Klaipėdos krašte buvo 141 258 esami gyventojai. (Šis skaičius apskaičiuotas remiantis Klaipėdos miesto magistrato ir Klaipėdos, Šilutės ir Pagėgių apskrities valdybų tuokart vestais gyventojų skaičiais.) Tad nepaisant praūžusio karo, Klaipėdos krašto gyventojų skaičius yra labai panašus.

¹¹ Lentelė sudaryta pg. *Statistinės žinios*, 1927 05 25, Nr. 9, p. 166.

1 lentelė. Klaipėdos krašto gyventojai pilietybėmis, tikybonimis ir tautybėmis

A. Lietuvos (Klaipėdos krašto) piliečiai

Tikybą Tautybė	EVANGELIKŲ			KATALIKŲ			IZRAELITŲ			KITŲ			IŠ VISO			procentai
	vyrų	moterys	Iš viso	vyrų	moterys	Iš viso	vyrų	moterys	Iš viso	vyrų	moterys	Iš viso	vyrų	moterys	Iš viso	
Lietuvių	15185	17411	32596	1986	1991	3977	353	347	700	179	174	353	17703	19923	37626	27,59
Vokiečių	26249	29844	56093	918	993	1911	240	278	518	398	417	815	27805	31532	59337	43,5
Rusų	44	41	85	44	62	106	21	27	48	27	1	28	136	131	267	0,19
Latvių	16	20	36	4	-	4	2	4	6	1	-	1	23	24	47	0,03
Lenkų	5	2	7	9	12	21	-	-	-	1	-	1	15	14	29	0,02
Žydų	-	-	-	-	-	-	298	275	573	5	-	5	303	275	578	0,42
Kitų	30	33	63	6	7	13	2	-	2	1	-	1	39	40	79	0,05
Nenurodyta	17110	19293	36403	557	584	1141	181	205	386	228	246	474	18076	20328	38404	28,16
A. Iš viso	58639	66644	125283	3524	3649	7173	1097	1136	2233	840	838	1678	64100	72267	136367	100
PASTABA:																
Tarp „Tautybė nenurodyta“ yra nurodę „Klaipėdiečiai“:																
klaipėdiečiai	15294	17420	32714	470	496	966	154	171	325	166	166	332	16084	18253	34337	
Pilietybė	B. Svetimtaučiai															
Vokiečių	2323	2016	4339	168	129	297	42	31	73	65	47	122	2598	2223	4821	91,34
Rusijos	45	36	81	21	4	25	14	13	27	11	1	12	91	54	145	2,74
Latvijos	24	14	38	2	2	4	24	7	31	3	3	6	53	26	79	1,5
Kitų	71	50	121	40	10	50	32	6	38	18	6	24	161	72	233	4,2
Iš viso B	2463	2116	4579	231	145	376	112	57	169	97	57	154	2903	2375	5278	100
A ir B iš viso	61102	68760	129862	3755	3794	7549	1209	1193	2402	937	895	1832	67003	74642	141645	

Pirmiausia akcentuosime tai, kad Krašte surašymas buvo vykdomas pagal Lietuvos Respublikos ideologinę koncepciją, kurioje buvo išskirtos dvi gyventojų grupės – *savi*, t. y. piliečiai, ir *svetimi*, t. y. ne-piliečiai, arba svetimtaučiai. Pilietinės priklausomybės kriterijus atitiko kuriamos nacionalinės valstybės ideologinį konstruktą. Tokio pat pagrindinio skirstymo laikytasi ir surašant Klaipėdos krašto gyventojus. Šio skirstymo pagrindas buvo turima pilietybė. Ir dar kitas momentas, charakteringas šiam surašymui, tai iš karto apibrėžta pozicija „savi“ – lietuvių tautybės deklaravimas pirmoje etninių kategorijų sąrašo pozicijoje, nors buvo aišku, kad didžiąją gyventojų dalį sudaro vokiečių tautybės asmenys.

Tautybės kategorija yra vienas kebliausių klausimų tiek statistikos, tiek demografijos srityje. Be to, kaip šiame straipsnyje ne vieną kartą matysime, ši kategorija gali būti panaudota kaip ideologinis argumentas. Iš esmės nėra kokio nors aiškesnio požymio atskirti vieną tautybę nuo kitos. Anksčiau surašymuose naudoti rodikliai: *tikyba*, *motinos kalba* arba *vartojama kalba* dažnai šiuo atveju netinka.

1925 m. surašyme buvo remtasi individų asmeninio etninės priklausomybės apsisprendimo kriterijumi. t. y. kiekvienas pats sąmoningai pasirinko/apsisprendė, kokią tautybę nurodyti.

Pasiskirstymo pagal tautybę duomenys apima 96 proc. surašytų Klaipėdos krašto gyventojų – Lietuvos (Klaipėdos krašto) piliečius [7 lentelėje A grupė]. Kitų tautybių asmenų grupės (rusai, latviai, lenkai, žydai ir kiti) statistiškai nereikšmingos – nesiekia vieno procento. Maždaug apie 4 proc. bendro surašytų gyventojų skaičiaus yra svetimšaliai, dauguma – Reicho vokiečiai [B grupė]. Čia matome labai charakteringą ideologinę ir politinę to meto nuostatą – kitų valstybių piliečių tautybę nesidomima.

Ypatinę vietą 1 lentelėje sudaro specifinė grupė gyventojų, kaip tautybę nurodžiusių esą „klaipėdiečiai“. Nominalus skaičius tokių atsakymų – 34 337. Kadangi šitokios rūšies tautybės nėra ir iki tol nebuvo, šitaip atsakiusieji negalėjo būti priskirti nei prie lietuvių, nei prie vokiečių. Abiejų pusių apologetai įvairiais skaičiavimais ir kitokiais būdais stengėsi „klaipėdiečius“ priskirti arba prie vokiečių (Albrechtas Rogge ir kt.), arba prie lietuvių (Rudolfas Valsonokas ir visi vėlesni lietuvių autoriai). Dažniausiai „klaipėdiečiai“ buvo tiesiog aritmetiškai pripliusuojami prie vienos ar kitos tautybės skaičiaus, taip siekiant kiekybinį dominavimą, įtvirtintą statistiniais rodikliais, parodyti tarsi realų tos tautybės dominavimą.

Anuomet reikalą mėgino išspręsti Lietuvos nuolatinė statistikos komisija. 1926 m. gegužės 11 d. vyko posėdis, jame dalyvavo ir du Direktorijos atstovai. To posėdžio metu buvo nuspręsta „klaipėdiečius“ priskirti prie grupės „tautybė nenurodyta“. Išnagrinėjus personaliai registracijos lapus, komisijos nariai rado, kad „klaipėdiečių“ gali būti ir lietuvių, ir vokiečių tautybės žmonių. Todėl sąvoką „klaipėdiečiai“, komisijos nuomone, veikiau reikėtų laikyti *politinio nusistatymo parodymu*.¹²

Laikas atskleidė, kad nėra kitos panašios sąvokos kaip *klaipėdiečiai*, kurios turinys istorijos tėkmėje patyrė tiek daug transformacijų. Esamo straipsnio ribose pamėginkime suprasti, kaip ši sąvoka funkcionuoja ir koks jos turinys. Tuo reikalu padės 2 lentelė. Mes ją ištraukiame iš 1 lentelės, išskirdami tik du rodiklius – tą grupę, kuri nenurodė tautybės, ir tą, kuri nurodė „klaipėdiečiai“.

¹² Statistinės žinios, 1927 05 25, Nr. 9, p. 166.

2 lentelė. Nenurodžiusių tautybės ir ją nurodžiusių kaip „klaipėdiečiai“ pasiskirstymas pagal lytį ir tikybą

Tautybė Tikyba		Nenurodę tautybės visi	Nurodę „klaipėdiečiai“	Procentai	Nenurodę tautybės likusieji
Evangelikai	Vyrai	17 110	15 294	89,38	1816
	Moterys	19 293	17 420	90,29	1873
	Iš viso	36 403	32 714	89,86	3689
Katalikai	Vyrai	557	470	84,38	87
	Moterys	584	496	84,93	88
	Iš viso	1141	966	84,66	175
Izraelitai	Vyrai	181	154	85,00	27
	Moterys	205	171	83,41	34
	Iš viso	386	325	84,19	61
Kiti	Vyrai	228	166	72,80	62
	Moterys	246	166	67,47	80
	Iš viso	474	332	70,04	142
Iš viso	Vyrai	18 076	16 084	88,97	1992
	Moterys	20 328	18 253	89,97	2075
	Iš viso	38 404	34 337	89,40	4067

Pagrindinė konfesija Klaipėdos krašte, kaip ir visoje Rytų Prūsijoje, buvo evangelikai liuteronai. Jie sudarė absoliučią gyventojų – tiek vokiečių, tiek ir lietuvių – daugumą. Ilgainiui liuteronybė tapo pagrindiniu vokiškumo požymiu, tarp kita ko, išsakinijusiu Didžiojoje Lietuvoje ir išlikusiu net iki mūsų dienų. Tačiau griežtai teigti, kad „klaipėdietis“ tikiškai gali būti tik evangelikas liuteronas, mes negalime. Žinoma, katalikų „klaipėdiečių“ bendrame gyventojų surašymo masyve randame tik apie tūkstantį, o izraelitų „klaipėdiečių“ – dar mažiau. Be to, nors neturime duomenų apie kitokios tikybos „klaipėdiečius“¹³, tačiau jų buvo. Tad aišku, kad „klaipėdiečių“ saviidentifikacija nesiremia vien tik konfesiniu tapatumu. Egzistavo kažkokia aukštesnė jausena, kuri nepasidavė negyviems statistiniams rodikliams. Būtent šitoji jausena ir leido „klaipėdiečiams“ vėliau modifikuoti savo tapatybę, jeigu reikia, prisitaikyti ar net keistis pilietybės-tautybės ribose. Būtent ši savybė leido gimti įvairioms „klaipėdiečio“ variacijoms, kurių kiekvienos autorius yra įsitikinęs tik savo teisumu. Tačiau tai – visai kitokio tyrimo objektas.

1925 m. optacijos sutartis

Gyventojų surašymas akivaizdžiai parodė, jog Klaipėdos krašto gyventojų socialinė struktūra buvo sudėtinga ir gana konfliktiška. KKK 8–10 straipsniuose aptarti pilietybės igijimo principai realiame gyvenime sukeldavo daug neaiškumų ir įtampų. Todėl 1925 m. vasario 10 d. buvo priimta Sutartis tarp Lietuvos Respublikos ir Vokietijos Valstybės Konvencijos dėl Klaipėdos krašto 1924 m. gegužės 8 d. str. 8–10 vykdyti.¹⁴ Gali kilti klausimas, kodėl tokia sutartis iš viso buvo sudaryta? Juk Versalio taikos sutarties 99 straipsniu iš Vokietijos buvo atimta teisė kištis į Klaipėdos

¹³ Gyventojų surašyme individai buvo registruojami ir pagal šias konfesijas: adventistai, apostolikai, baptistai, Biblijos tyrinėtojai, menonitai, metodistai, graikų katalikai, stačiatikiai, kitų bažnyčių sekėjai ir laisvamaniai.

¹⁴ Šią Sutartį pasirašė Lietuvos Respublikos Nepaprastasis pasiuntinys ir Įgaliotasis ministras Berlyne Vaclovas Sidzikauskas ir Vokietijos URM Legacijos patarėjas-referentas dr. Wilhelm Crull. Sutartį sudaro 9 straipsniai, vienas priedėlis, kuriame aptariamos valdininkų kategorijos, ir Užbaigos protokolai. *Vyriausybės žinios*, 1925 04 09, Nr. 188, eil. Nr. 1271.

krašto reikalus, tuo labiau dalyvauti sprendžiant Krašto gyventojų pilietybės reikalus. Tačiau Vokietijos pasižadėjimas neginčyti priemonių, kurių imsis Santarvės valstybės dėl Klaipėdos krašto gyventojų pilietybės, reiškia tik tiek, kad Vokietija pasiduos Santarvės valstybių nutarimui, tačiau tai jokių būdu nereiškia, kad ji negalėtų dalyvauti sprendžiant praktinius klausimus, liečiančius abi šalis.¹⁵

Vadinamoji Optacijos sutartis (toliau – OS) sprendė visus papildomus klausimus, kurie nebuvo numatyti ar detalizuoti KKK 8–10 straipsniais. Visų pirma ji apibrėžė pagrindinę principinę nuostatą: „Teisėtai optavusieji Lietuvos pilietybę nustoja Vokietijos pilietybės; teisėtai optavusieji Vokietijos pilietybę, nustoja Lietuvos pilietybės“.

Galime palyginti kai kuriuos KKK ir OS teiginius. Pvz., OS I straipsnio 3 pastraipa nustatė sprendžiamąjį terminą pilietybei pakeisti ir 18 metų amžiaus sukaktį – 1924 m. liepos 30 d. Šalia to OC IV straipsnio 2 punktas suteikė teisę optuoti už mažamečius (ir turinčius 18 metų) jų teisėtiems atstovams. Ši optacija laikoma privaloma net ir tiems mažamečiams nesutikus ir negali būti jų nei paneigta, nei atšaukta. Ši nuostata buvo griežtesnė už KKK nuostatas ir labiau varžė galimybes pasirinkti.

Apskritai vaikų pilietybė tiek KKK, tiek ir OS buvo labai apribotų galimybių. Tarkime, KKK 10 straipsnis nenumato, kieno pilietybę – tėvo ar motinos – seka vaikai. OC III straipsnis aptaria išskirtinius atvejus: jei tėvas miręs, vaikai seka motinos pilietybę; jei santuoka nutraukta, vaikai seka to iš tėvų pilietybę, kurio globai jie yra palikti; pavainikiai vaikai iki 18 metų seka motinos pilietybę. Ištekęsusioms moterims, jei per optacijos vykdymo laiką jos išsituokė arba tapo našlėmis, suteikta teisė buvusio sutuoktinio pareikštą optaciją nutraukti. Šie apribojimai ar teisė pasirinkti pilietybę leido vienos šeimos nariams turėti skirtingas pilietybes.

Optavusieji Vokietijos pilietybę turėjo per tam tikrą laiką palikti Klaipėdos kraštą. Sutartis numatė palengvinimus optavusiems už Vokietiją išsikelti iš Klaipėdos krašto – išsikėlimo terminas jiems buvo pratęstas iki dvejų metų nuo optacijos pareiškimo pateikimo datos.

Štai keli pavyzdžiai apie išvykstančius valdininkus gubernatoriaus Jono Budrio Dienyne:

Smalininkų miško urėdas Kybiš atsisakė nuo 1925-04-01 vietos, nenorėdamas optuoti Lietuvos pilietybės ir išvažiavo į Vokietiją.¹⁶

Krašto vokiečių gimnazija liko be mokytojų – liko tik du, kiti išvažiavo į Vokietiją.¹⁷

Pasiliuosavo iš pašto virš desėtko vokytkų telefonisčių ir išvažiavo Vokietijon, iš kur rašo labai girdamos ten tarnavimo sąlygas.¹⁸

Reikia pridurti, kad Vokietija sąmoningai neskaitino optuoti Vokietijos pilietybės. Atvirkščiai, įvairiais propagandiniais ir finansinės paramos būdais stengėsi Klaipėdos krašte išlaikyti kuo daugiau vokiečių. Čia vertėtų pratęsti aukščiau pateiktą citatą iš Jono Budrio „Dienyno“:

<...>pas mane yra slaptos žinios, kad Generalinis Konsulas nuvyko Berlynan su pasiskundimu, kad prie tokios politikos atskirų žinybų vokiečiai greit neturės nė vieno vokiečio valdininko Klaipėdos krašte, ir todėl prašė duoti parėdymą visoms Ministerijoms, kad nepriiminėtų nei vieno valdininko iš Klaipėdos krašto, kad tokiu būdu

¹⁵ ROBINZONAS, J. *Klaipėdos krašto konvencijos komentaras*. T. I, Kaunas, 1934, p. 125.

¹⁶ BUDRYS, J. *Dienynas*, 1925 m. sausio 27 d. Nr. 913 (žr. šaltinių publikaciją šiame rinkinyje).

¹⁷ Ibid., kovo 4 d. įrašas.

¹⁸ Ibid., liepos 13 d. įrašas.

priverstų juos palikti Krašte. Verčiau jiems čia duos subsidijų iš Vokietijos. Visai kitos politikos laikosi Vokietija Klaipėdos krašte dėl įvairių specialistų, kuriems ar tai iš Verfės Lindenau ar kitur mielai pritaria jų norams optuoti Vokietijos pilietybę, kad tokiu būdu Vokietija nusikrato konkuruojančių firmų ir padidina skaičius bedarbių, paprastų darbininkų Klaipėdos krašte.¹⁹

Kad valdininkams teks palikti Kraštą, buvo numatyta aukščiau jau minėtos Santarvininkų ypatingos komisijos. Ji

<...> rekomendavo arba visiškai uždrausti <...> kilusių iš Vokietijos valdininkų dalyvavimą Klaipėdos krašto administracijoje, arba bent tą dalyvavimą žymiai apriboti, paliekant Klaipėdos kraštui tiksliai jo paties valdininkus.²⁰

Autorė neturi statistikos, kuri parodytų, kiek valdininkų paliko Klaipėdos kraštą dėl Vokietijos pilietybės optacijos. R. Valsonokas knygoje „Klaipėdos problema“ (1932) nurodo, kad Vokietijos pilietybę optavo viso labo 13 238 klaipėdiečiai (2071 užsienyje ir 11 167 pačiame Krašte.)²¹ Vadinasi, tiek vokiečių galėjo teisėtai gyventi ir dirbti Klaipėdos krašte. Čia pilietybės-tautybės sąpuoklės kryo aiškiai vokiečių nenaudai.

Nepasirinkę Lietuvos pilietybės vokiečiai buvo laikomi svetimšaliais ir gyveno Klaipėdos krašte pagal vis pratęsimus leidimus gyventi ir dirbti. Pagal leidimus Krašte gyveno ir tie, kurių pilietybės suteikimo procedūra likdavo įstrigusi, kartais net ilgam.

Siekiant vietoje įveikti nuomonių skirtumus, kylančius iš KKK ir kitų teisinių aktų taikymo, Optacijos sutarties 8 straipsnis numatė sudaryti mišrią komisiją, susidedančią iš dviejų kiekvienos šalies atstovų.²² 1924 m. gruodžio 3 d. buvo paskelbtas Klaipėdos krašto Gubernatoriaus nutarimas sudaryti tokios sudėties Optacijos komisiją: jos pirmininkas – Gubernatorius, nariai: gubernatūros juriskonsultas, Klaipėdos krašto direktorijos narys ir direktorijos juriskonsultas. Komisijos reikalų vedėju buvo skiriamas Valdininkas ypatingiems reikalams prie Gubernatoriaus. Taip pat buvo nurodyta komisijos posėdžiavimo vieta – gubernatoriaus kanceliarijoje. Nuo paskelbimo dienos buvo galima paduoti prašymą Optacijos komiteto pirmininkui.²³

Išspręsti keblesnius tautybės ir pilietybės tarpusavio klausimus privalėjo Mišrioji Lietuvos-Vokietijos komisija ginčijamiems pilietybės reikalams spręsti. Ji posėdžiaudavo Karaliaučiuje. Lietuvos delegaciją toje komisijoje sudarė URM referentas Pranas Dailidė, VRM juriskonsultas A. Jakobas, kartais VRM referentas Vytautas Banaitis. Jie posėdžiaudavo Klaipėdoje. Mišriosios komisijos atskirai ir drauge dirbo net iki 1938 metų. 1929–1934 m. įvyko 134 posėdžiai, kuriuose buvo peržiūrimos optacijos bylos.

Keletas charakteringų pavyzdžių iš Lietuvos delegacijos Mišriojoje Lietuvos-Vokietijos komisijoje ginčijamiems pilietybės klausimams spręsti posėdžių protokolų:

¹⁹ Ibid.

²⁰ VALSONOKAS, R. Op. cit., p. 117.

²¹ Ibid. p. 273.

²² Komisijos nariams nesusitarus, kviečiamas neutralus arbitras, skiriamas Šveicarijos vyriausybės.

²³ KKVŽ, 1924 12 03, Nr. 106. – Taip pat buvo paskelbti ir pagrindiniai Komisijos darbo principai: Komisija sprendžia paprasta balsų dauguma, balsams lygiai pasidalijus, nusveria pirmininko nuomonė. Komisijos nutarimai pristatomi Ministrų kabinetui ir skelbiami KKVŽ. Jei per mėnesį nuo nutarimo paskelbimo nebus gauta Komisijos narių protesto, optantų skundo ar kokie kitokie pareiškimai, tai Komisijos nutarimas įsiteisėja. Visi skundai ir protestai dėl Optacijos komisijos nutarimų paduodami Ministrų kabinetui per Optacijos komisijos pirmininką.

Kaip matyti iš bylos, WASSILAT FELIX yra gimęs 1911 m. Vokietijoje, kaip pavainikis Martos Wassilat, kilusios iš Klaipėdos krašto, sūnus. Jo motina 1912 m. ištekojo už tuomet Rusijos, dabar Lietuvos, piliečio Kazimiero Bučio. Tėvai nuo 1918 m. nuolat gyvena Klaipėdos krašte. IŠVADOS. Laikyti Lietuvos piliečiu kartu su žmona Juliana.²⁴

„Kaip matyti iš bylos, BLODE GERTRUD, viešbučio savininko Nidoje duktė, yra gimusi 1894 m. vasario 18 d. Nidoje. Iki 1918 m. Blode Gertrud gyveno Klaipėdos krašte. Nuo 1918 m. spalio 9 d. iki 1924 m. vasario 21 d. tarnavo Karaliaučiaus telegrafo stotyje ir paliuosuota dėl bendro personalo sumažinimo (Karaliaučiaus telegrafo stoties liudijimas iš 1924 m. vasario 22 d.) 1924 m. balandžio mėn. ji vėl grįžo į Nidą ir nuo to laiko nuolat ten gyvena.

IŠVADOS. BLODE Gertrud negali būti taikomas Klaipėdos konvencijos 8 str. 1 abzasas dėl Lietuvos pilietybės įgijimo ipso facto, nes ji 1920.I.10 nėra faktiškai gyvenusi Klaipėdos krašte. Tas faktas, kad jos tėvai visą laiką yra gyvenę Klaipėdos krašte, neduoda BLODE Gertrud jokio juridinio titulo į Lietuvos pilietybę, einant optacijos sutarties 1 str. 7 p., nes pertrauka gyvenamosios vietos tame punkte nurodytomis sąlygomis nesiskaito tik 1920.I.10 ir 1924.VII.30 laikotarpyje. Tuo tarpu BLODE Gertrud yra išvykusi į Vokietiją jau 1918 m. spalio 9 d. ir grįžo tik 1924 m. balandžio mėnesį. Taigi, sprendžiamu momentu, t. y. 1920.I.10, Klaipėdos krašte faktiškai negyveno.

Tuo būdu BLODE Gertrud nėra įgijusi Lietuvos pilietybės ipso facto, o kadangi ji nėra pasinaudojusi ir optacijos teise, tai pasilieka Vokietijos pilietybėje.²⁵

„Kaip matyti iš bylos, USZKOREIT WILHELM yra gimęs 1886 m. Klaipėdos krašte. Čia nuolat gyveno, išskyrus karo tarnybos laiką. Nuo 1919 m. iki 1922 m. vasario mėnesio gyveno D. Lietuvoj. Po to vėl visą laiką gyvena Klaipėdos krašte. IŠVADOS. Kadangi sprendžiamaisiais laikotarpiais gyveno D. Lietuvoj arba Klaipėdos krašte, tai reikėtų pripažinti Lietuvos piliečiu.²⁶

„Kaip matyti iš bylos, KOEHLER FRANZ yra gimęs 1900.VIII.30 d. Grobštuose. Nuo 1918 ligi 1922 m. tarnavo savanoriu vokiečių kariuomenėje. Nuo 1922 m. nuolat gyvena Klaipėdos krašte, Grobštuose. Kur jo motina turi 60 margų ūkį. Motina – Lietuvos pilietė. Pats Koehler Franz yra aršus vokietininkas. Jis baustas už aktinę veikimą prieš lietuvių Klaipėdos krašte ir turi daugelį protokolų už prieš Lietuvą nukreiptą veikimą seimelio rinkimų metu, kada jis plėšė lietuvių proklamacijas ir koliojo einančius balsuoti lietuvius. Už šitą savo veikimą jis baustas kalėjimu (Komendanto).

IŠVADOS. 1920.I.10 Koehler Franz gyvenamoji vieta buvo jo garnizono buveinė, t. y. Vokietijoje, taigi jam Klaipėdos konvencijos 8 str. 1 pastr. Dėl Lietuvos pilietybės įgijimo ipso facto negali būti taikoma. Kadangi jis Lietuvos pilietybės nėra įgijęs ir optacijos keliu, tai kaip buvo, taip ir pasilieka Vokietijos piliečiu. N. B. Kaip aktinei veikiai prieš lietuvių ir labai nelojalus Lietuvai, griežtai nepriimtinas.²⁷

²⁴ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 383, ap. 8, b. 1021, l. 82.

²⁵ LCVA, f. 383, ap. 8, b. 1021, l. 390.

²⁶ LCVA, f. 383, ap. 8, b. 1021, l. 166.

²⁷ LCVA, f. 383, ap. 8, b. 1021, l. 48–49.

Susipažinus su keliais tūkstančiais atvejų, kuriuose buvo ginčijamas Vokietijos ar Lietuvos pilietybės suteikimas, akivaizdžiai išsikristalizuoja rezultatą lemiančių veiksnių grandinės: viena vertus, nebelieka jokio asmens savanoriško pasirinkimo/apsisprendimo susisiekti pilietiniais ryšiais su konkrečia valstybe; iš tikro pasilieka tik išoriškai primesti formalizuoti kriterijai: dvi datos (1920.I.10 ir 1924.VII.30), datos, į kurias įspraudžiamas sudėtingas žmogaus gyvenimo kelias. Sudėtingi buvo našlaičių, pavainikių, moterų, kurių vyrai būdavo pradingę nežinia kur, pilietybės suteikimo atvejai. [Pastaba: Pamestinukai *a priori* būdavo laikomi Klaipėdos krašto vaikais.]

Tačiau iš esmės nei Lietuva, nei Vokietija neskubėjo ir neforsavo pilietybės suteikimo Klaipėdos krašto gyventojams. Todėl nereta situacija, kai vienos šeimos nariai turėjo skirtingą pilietybę. Štai klaipėdietė Beata Sz. pasakojo, kad jos tėvas, vienos įstaigos valdininkas, norėdamas išvengti atleidimo, optavo Lietuvos pilietybę, bet jo žmona ir vaikai pasiliko Vokietijos piliečiais. Kodėl? „Tėvelis norėjęs dirbti mėgstamą darbą“. Tiesiog *tuometu nenaudinga buvo būti vokiečiu*. Šio pasirinkimo atveju lietuviška pilietybė tarsi pridengė asmens vokiškąją tapatybę.

1939 metai: *Jeigu gimėte Vokietijoje, tai ir esate vokiečiai*

1939 m. kovo 22–23 d. įvykiai išblaškė Klaipėdos krašto lietuvių ir lietuvininkus. Vieni dėl savo lietuviškos veiklos per pastaruosius 15–16 metų buvo suimti ir išprašyti iš Krašto į Didžiąją Lietuvą, kiti išvyko patys, stengdamiesi išvengti gestapo persekiojimo, tretį tyliai tūnojo namuose ir daugiau į politiką nebesikišo. Tačiau aukštoji politika pati atėjo pas juos. Visus vienodai palietė 1939 m. kovo 23 d. Vokietijoje pasirašytas *Įstatymas dėl krašto prijungimo prie Vokietijos*, priimtas tuoj pat po *Klaipėdos krašto sugrąžinimo sutarties*. Į tai *tuoj pat* turime atkreipti dėmesį, kadangi abu minimi įstatymai kalbėjo apie Klaipėdos krašto gyventojų pilietybę. Klaipėdos krašto sugrąžinimo sutarties antrajame straipsnyje tik užfiksuota galimybė ateityje svarstyti pilietybės klausimą, o Įstatyme dėl Klaipėdos krašto prijungimo prie Vokietijos tai buvo atlikta vienašališkai, neatsižvelgiant į Lietuvos Respublikos nuomonę. Tiesą sakant, o į ką čia bereikėjo atsižvelgti, jeigu Kraštas su visais gyventojais taip mielai buvo gražintas „gimtajam Reichui“. Pagal šį Įstatymą visi Klaipėdos krašto gyventojai automatiškai tapo Vokietijos piliečiais.²⁸ Įstatymas nenumatė jokio pereinamojo periodo, iš karto po anšliuso buvo pradėta keisti lietuviškus pasus vokiškais.²⁹

Automatiškas Vokietijos pilietybės įteisinimas aktyviems, aiškiai apsisprendusiems lietuvininkams reiškė ir tautybės pakeitimą. Jos atsisakyti daugelis nenorėjo. Įvairiais būdais jie vengė vokiško paso, nors dėl to galėjo būti suimti ir ištremti. Pakliuvę visai atsisakinėjo nuo Vokietijos pilietybės ir vokiško paso.

Principas, kuris buvo taikomas, susijęs su gimimo vietos teise: jeigu gimei Klaipėdos krašte (t. y. Vokietijoje), vadinasi, ir esi vokietis.

Ne vienam lietuvininkui būtent šio principo taikymas netiko. Jie rinkosi kitą principą – kraujo teisės principą. Pvz., taip teigė prof. Vilius Gaigalaitis:

<...> aš esmi savo lietuviškumą ir lietuvišką kalbą motinos pienu įžindęs <...> kaip aš galiu vokiečiu pasireikšti, kad aš lietuvis iš gyno lietuviško kraujo esmi? Kaip aš, norėdamas būti švarus krikščionis, galiu viešai meluoti?³⁰

²⁸ Pagal Įstatymo 3 straipsnį, klaipėdiečiai, kurie 1924 m. liepos 30 d. nustojo Vokietijos pilietybės, vėl atgauna tą pilietybę, jeigu 1939 m. kovo 22 d. Sutarties pasirašymo metu gyveno Klaipėdos krašte arba Vokietijoje. Tas pats reikalavimas tiko visiems, išvedantiems savo pilietybę iš tokio klaipėdiečio.

²⁹ Tai tikrai dar viena detalė, kuri parodo, kaip kruopščiai vokiečiai pasiruošė Klaipėdos krašto susigrąžinimui.

³⁰ ARBUŠAUSKAITĖ, A. *Lietuvos optantai: klaipėdiškiai, 1939*. Klaipėda, 2001, p. 82.

Tokios pat nuostatos laikėsi gestapo suimtas sakytojas, visuomenės veikėjas Anas Baltris:

Jeį jis [Hitleris] būtų mus pamatęs ir pas mus [suimtuosius] užėjęs, mes čia suimtieji lietuviai visi kaip vienas būtumėm jam pasakę: Hitleri, čia tu mus laikai uždarytus – už tai, kad mes ištikimi liekame tam, ką tu pats liepi laikyti – tą tautą, kurią iš savo tėvų turi savo krauje.³¹

Ne mažiau kebli padėtis buvo ir Lietuvoje. Klaipėdos krašto lietuvių kilmės vieta buvo Vokietija. 1939 m. (ir vėliau) pasitraukusieji į D. Lietuvą, Lietuvos Respublikos jurisdikcijos rėmuose tapo *svetimšaliais* (ir dažnai su nebegaliojančiais pasais).³² Taigi būtinai reikėjo juridinio pagrindo, kad jie galėtų tapti Lietuvos piliečiais. Tuo juridiniu pagrindu tapo 1939 m. liepos 8 d. pasirašyta *Sutartis tarp Lietuvos Respublikos ir Vokietijos Reicho dėl klaipėdiškių pilietybės*.³³

Pirmąjį šios Sutarties straipsnį verta pacituoti visą:

Lietuvos pilietis, kuris

1. 1924 m. liepos mėn. 30 d. arba optuodami Lietuvos pilietybę buvo nustoję Vokietijos pilietybės, arba
2. yra vokiečių tautybės ir Lietuvos pilietybę įgijo optavimu, arba
3. gimimu, legitimacija ar ištekejimu išveda savo pilietybę iš Nr. 1 ar Nr. 2 nurodytų asmenų, laikomas Vokietijos pilietybę įgijusiu 1939 m. kovo mėnesio 22 dieną.³⁴

Ši sutartis iš esmės kalbėjo apie lietuvių tautybės asmenis, kurie po Klaipėdos anšliuso atsisakė prisijungti Vokietijos pilietybę.

Taip asmenys, kurie oficialiai kilmės požiūriu buvo traktuojami kaip vokiečiai, galėjo rinktis būdą įteisinti savo tautybę – lietuvis – per vienos pilietybės atsisakymą/kitos įgijimą.

Šis apsisprendimas nebuvo toks paprastas reikalas, kaip galėtų pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Pilietybės-tautybės atžvilgiu pasirinkimas reiškė ne vien asmens vidinę nuostatą; kartais pasirinkimą lemdavo nedėkingos aplinkybės, kartais pritrūkdavo valios, kai kas palūžo, pavargo įrodinėdamas savo tiesą ir pan. Priimta *Pilietybės sutartis* tik sukūrė išorines pasirinkimo sąlygas. O paskui jau žmogus turėjo tartis pats su savimi. Archyvinių duomenų apie šiuos subjektyvius momentus beveik neišlikę, daugelis klaipėdiškių savo prisiminimuose vengia minėti tą kelią ar aplinkybes, kurios lėmė jų pasirinkimą.

³¹ ARBUŠAUSKAITĖ, A. Op. cit., p. 175

³² Kai kuriems palikusiems Klaipėdos kraštą ypač svarbu buvo turėti Lietuvos pilietybę, nes jie negalėjo įsidarbinti Lietuvoje, pvz., mokytojais, muitininkais, aukštesniojo rango valdininkais. Šie pasinaudojo natūralizacijos įstatymais ir taip tapo Lietuvos piliečiais. Tačiau tokių buvo vienetai (teisininkas Martynas Brakas, agronomas Richardas Milkeraitis, valstybės pensininkai Marija ir Jonas Vanagaičiai, muitininkas Hansas Bruzdeilynas, mokytoja Gretė Kunkytė ir keletas kitų.)

³³ Šią sutartį pasirašė nuo Lietuvos Respublikos URM juriskonsultas Juozas Sakalauskas ir VRM juriskonsultas Antanas Jakobas, nuo Vokietijos Reicho – URM Pasiuntinybės patarėjas-referentas dr. Adolfas Siedleris ir VRM patarėjas dr. Hansas Globke. Sutartis įsigaliojo lapkričio 9 d., tą dieną pasikeitus Berlyne ratifikacijos dokumentais. Jau vien tai, kad tokį dokumentą pasirašo ne pirmieji valstybių asmenys, bet patarėjai ir juriskonsultai, rodo, kad ši Sutartis buvo sudaryta tik *pro forma* išspręsti nedidelio skaičiaus asmenų pilietybės legitimavimo reikalus. Kad į šią Sutartį žiūrима atsainiai, liudija ir tai, jog ji paskelbta tik 1939 m. lapkričio 13 d., o jos vykdymo taisyklės – tik gruodžio 9 d., kai numatytas dokumentų pateikimo laikas buvo 1939 m. gruodžio 9 d.

Ši kartą Optacijos sutartis, nors jos pirmasis straipsnis apibrėžė, kas laikoma Vokietijos piliečiu nuo 1939 m. kovo 22 d., iš esmės buvo netaikyta į Klaipėdos krašto kilminius lietuvis.

³⁴ *Vyriausybės žinios*, 1939 11 13, Nr. 676.

Pavyko šiek tiek daugiau suprasti, kai Vokietijos archyve labai netikėtai buvo atrastas *Optantų sąrašas*³⁵. Žinodami tikslus optantų ir jų šeimų narių vardus/pavardes, galėjome atkurti jų asmenines gyvenimo istorijas, o jose paieškoti tapatumo išraiškos formų ir jo lūžių momentų.

Lietuvos pilietybės optantų sąrašas yra 303 asmenys, su šeimos nariais – 584. Pagal socialinę struktūrą matome visų socialinių sluoksnių atstovus: Klaipėdos krašto politikus, mokytojus, teisininkus, diplomatus, verslininkus, ūkininkus, darbininkus, gimnazijos mokinius.

Pažindami žmones, galime kalbėti apie apsisprendimo motyvą ir prasmę, kokią jiems turėjo Lietuvos pilietybės optacija. Vieni klausė savo lietuviškos tautinės sąžinės balso, tvirtai laikėsi lietuviškumo, jį viešino ir niekada jo neatsisakė. 1939 m. optuodami už Lietuvą, jie pareiškė savo aiškią poziciją lietuviybės ir Klaipėdos krašto atplėšimo požiūriu. Taip apibrėžė ir išsaugojo savo tautinį identitetą. Po šešių dešimčių metų Australijoje gyvenantis Anskis Reisgys rašys: „Dokumentą turiu ir nemanau su juo skirtis. Dokumentas man padėjo karo audrose išlaikyti tapatybę.“³⁶

Taigi ne tiek pats dokumentas (Optacijos pažymėjimas), kiek jame užkoduota prasmė – lietuviškoji tapatybė – yra vertybė.

Kitų motyvai šiek tiek pragmatiškesni – išvengti šaukimo į *vermachta*, užbaigti lietuvišką mokyklą, išsaugoti verslą ar pan.

Manau, kad daugelis optantų tikėjo, jog susitvarkę pilietybės klausimus gali likti ramūs. Tačiau beveik visi klydo. Besirutuliojantis Antrasis pasaulinis karas, Lietuvos Respublikos sovietinė aneksija daug ką pakeitė. Dinamiškai kintančiose politinėse-ekonominėse situacijose daugelio pilietybės optacija, toks apsisprendimas turėjo skaudžių pasekmių.

Pirmiausia 1940 m. Lietuva neteko savo nepriklausomybės ir buvo inkorporuota į Tarybų Sąjungą. Taip visi gyventojai, esantys teritorijoje, automatiškai tapo TSRS piliečiais. Kartu su lietuviais TSRS piliečiais tapo ir klaipėdiškiai, atsitraukę po Klaipėdos anšliuso į D. Lietuvą. Bet panašu, kad sovietai visai nieko nežinojo apie Lietuvos optantus, kilusius iš Vokietijos. Taip buvę Klaipėdos krašto gyventojai lietuviai kurį laiką pabuvo „sovietiniais“ piliečiais. Tautybė šiuo atveju neturėjo jokios įtakos.

Tačiau padėtis pasikeitė po 1941 m. pavasarį įvykusios etninių vokiečių repatriacijos į Vokietiją (*Umsiedlung*).³⁷ Daugelis klaipėdiškių, nenorėdami gyventi „sovietinėje“ Lietuvoje, pasinaudojo savo vokiška kilme ir šitaip išvyko iš Lietuvos.

Kaip žinoma, visi 1941 m. išvykę iš Lietuvos vokiečiai (etniniai, Reicho, Klaipėdos) iš pradžių buvo apgyvendinti specialiose stovyklose okupuotos Lenkijos teritorijoje. Įpilietinimo procedūros metu ir iškilo Lietuvos optantų problema. Vokietijos Reicho valdžios institucijos ilgai tarp savęs bandė išspręsti klausimą – galima ar ne suteikti Vokietijos pilietybę asmenims, kurie 1939 m. tos pilietybės atsisakė? Ginčai buvo nuožmūs. Galiausiai buvo nuspręsta, kad Lietuvos optantai klaipėdiškiai priklauso lietuvių tautai. Šitaip jie prarado teisę įgyti Vokietijos pilietybę ir tapo asmenimis be pilietybės. Karo sąlygomis būti asmeniu be pilietybės reiškė beveik pražūtį... Tokiomis sąlygomis ne visi vienodai atkakliai gynė savo lietuviškumą. Vienam kitam Lietuvos pilietybės

³⁵ Verzeichnis der Personen, die auf Grund des Litauisch-Deutschen Vertrages über die Staatsangehörigkeit der Memelländer vom 8. Juli 1939 die litauische Staatsangehörigkeit erworben haben. (Litauenoptanten), *Bundesarchiv*, fondas R 49 / 77. Šis dokumentas yra paskelbtas autorės knygoje: ARBUŠAUSKAITĖ, A. Op. cit.

³⁶ ARBUŠAUSKAITĖ, A. Op. cit., p. 166.

³⁷ Tai Gyventojų mainų (GM) sutartis. Visas jos pavadinimas – Susitarimas dėl Vokietijos piliečių ir vokiečių tautybės asmenų perkėlimo iš Lietuvos TSR į Vokietiją, taip pat dėl Lietuvos piliečių bei lietuvių, rusų ir baltarusių tautybės asmenų perkėlimo iš Vokietijos (buvusių Klaipėdos ir Suvalkų kraštų) į Lietuvos TSR. Sutartis pasirašyta Kaune 1941 m. sausio 10 d.

optacija tapo nereikalinga „kupra“. Tačiau įrodyti Reicho tarnyboms, kad buvo suklysta, nepagalvota, priversta ar pan., beveik nepavykdavo.

Pažvelkime iš arčiau į vieną atvejį.

Otto Richardas Šukys (g. 1904 Šyškrantėje) baigęs vokišką liaudies mokyklą tapo vienu iš automobilių verslo pradininkų Klaipėdos krašte ir Lietuvoje. Jo verslo bendrasavininkis iki 1939 m. buvo Ruvinas Leibavičius. Jie pardavinėjo Opel markės mašinas. Kadangi verslą vystė Šiauliuose, Kaune ir Klaipėdoje, teko važinėti su Lietuvos užsienio pasu. Dėl verslo perspektyvų Richardas Šukys optavo Lietuvos pilietybę. Po Klaipėdos krašto anšliuso jam teko derinti lietuviškąją pilietybę su aktyviu dalyvavimu nacistinėse organizacijose. Jo žmona Ruth privalėjo išitraukti į nacių moterų organizacijas. Matyt, abu jautė didelę įtampą, todėl nusprendė 1941 m. išvykti iš Klaipėdos kaip repatriantai į Vokietiją. Planuotam įmonės sukūrimui buvo pervestas didelis kapitalas. Deja, optanto žymė ir sąsajos su žydu buvo pragaištingos, žlugdė visus R. Šukio planus. Užuoat plėtojus verslą, visai šeimai teko klajoti po repatriantų stovyklas Lenkijos žemėje. Nepaisant didelių pastangų [ir pinigų], iki 1944 m. pabaigos Šukiai nebuvo įpilietinti, o jų kapitalas nacionalizuotas Reicho naudai. Vėliau ir karas baigėsi.³⁸

Kas aš esu? Lietuvis? Vokietis? (Pokario sovietinis laikotarpis)

Dar kartą apsispręsti ir pasirinkti pilietybę ar tautybę Klaipėdos krašto gyventojams teko pokario metais. Visi TSRS teritorijos gyventojai buvo automatiškai pripažįstami sovietiniais piliečiais. „Automatiškai“ tebuvo tikrai spąstai, nes naujai išduodamuose sovietiniuose pasuose reikėjo nurodyti tautybę. Vokiečių tautybės ir kilmės asmenims sovietiniai pasai nebuvo išduodami beveik iki pat Stalino mirties.

Taigi vokiečių tautybę („priešo“ tautybę sic!) lėmė, kad tie asmenys buvo eliminuoti iš politinio visuomenės gyvenimo (negalėjo dalyvauti rinkimuose) ir pan. Vokiečių tautybės ir kilmės asmenys galėjo prašyti TSRS pilietybės, bet taisyklės buvo sudėtingos; kiekvienas toks asmuo buvo tikrinamas KGB struktūrose; todėl dauguma tų, kurie stipriai jautė savo vokišką tapatumą, atsisakydavo iš principo imti sovietinį pasą. Taip tapdavo *asmenimis be pilietybės*. Tie Klaipėdos krašto gyventojai, kurie sutiko nurodyti sovietiniuose pasuose lietuvių tautybę, tapdavo TSRS piliečiais. Egzistavo tik tokios savotiškos asmeninio apsisprendimo ir pasirinkimo alternatyvos. Kąko savito reikėjo atsisakyti.

Reikia pridurti, kad kilminiams Klaipėdos krašto gyventojams nebuvo lengva integruotis į sovietinę realybę. Likę mažuma savo gimtojoje žemėje, jie susidūrė su atvykusiais į Klaipėdos kraštą kitos kultūros, svetimos religijos, dažnai nesuprantamos kalbos, savotiško požiūrio į darbą ir nuosavybę žmonėmis. Be to, ir valdžios institucijos įtariai ar priešišškai žiūrėjo į Klaipėdos krašto gyventojus, likusius po karo savo tėvynėje arba grįžusius kaip repatriantai iš dipukų stovyklų. Vien ko vertas jų visų įvardijimas – „vietiniai“ gyventojai. Šiaip jau ši sąvoka yra tiksli ir neutrali, juk turime ir sąvoką *šišioniškiai*; tačiau kagėbistiniame totalaus sekimo kontekste buvo įgavusi stiprią konotacinę reikšmę. Todėl nestebina Vabalų pradžios mokyklos vedėjos Rūtos Sprogienės, Trakėdžių II pradžios mokyklos vedėjo Otto Gudviečio atleidimai iš pareigų su įrašu kaip vietinių.³⁹ Tokie ekscesai nebuvo palankūs normaliai klaipėdiškių integracijai į *homo sovieticus* visuomenę.

³⁸ O. R. Šukio asmens byla. *LCVA*, f. 1633, ap. 4, b. 723. Tolesnis šios šeimos likimas autorei nežinomas.

³⁹ Šilutės apskrities VK Liaudies švietimo skyriaus vedėjo 1947-02-13 d. įsakymas Nr. 36, 1947-02-14 d. įsakymas Nr. 37. Pasirašo Liaudies švietimo skyriaus vedėjas V. Juchnevičius. *Autorės archyvas*.

Todėl dauguma klaipėdiškių buvo linkę nuslėpti savo vokiškai lietuvišką (arba lietuviškai vokišką) tapatybę, kilmę.

Tačiau pasikeitus politinėms aplinkybėms, 1958 m. sausio–birželio mėnesiais pasirašius atitinkamas sutartis tarp Vokietijos Federacinės Respublikos ir TSRS, per šešis tūkstančius Klaipėdos krašto gyventojų savo noru emigravo į Vokietiją.⁴⁰ Šiuo metu tapatumo sūpuoklės nukrypo aiškiai ne lietuviškumo pusėn.

Iš šio laikotarpio įdomus dar vienas charakteringas Klaipėdos krašto gyventojų tapatumo lūžis: kai 6-ajame dešimtmetyje prasidėjo paleidimai iš GULAG'o lagerių, vokiečių ir kitų Europos pilietybių asmenys buvo paleisti ir galėjo išvykti į namus. Klaipėdos krašto gyventojai, kurie 1948–1949 m. buvo deportuoti iš Lietuvos kaip lietuviai, pradėjo masiškai akcentuoti savo kilmę – gimimo vietą Vokietiją, keisti savo tautybę iš lietuvių į vokiečių, taip įgaudami teisę iš tremties grįžti ne į Lietuvą, o išvykti tiesiai į Vokietiją. (Dėl dokumentų stokos tikslų skaičių negalime įvardyti.)

XX a. 9-ajame dešimtmetyje, Lietuvai atkuriant nepriklausomybę, visuomenė pamažu pradėjo kalbėti apie praeitį. Tą praeitį, kurią sovietiniais laikais stengėsi nutylėti, paslėpti, gal net užmiršti. Nemažai kilminių Klaipėdos krašto gyventojų stengėsi atstatyti Vokietijos pilietybę ir įrodyti esantys vokiečių tautybės. Pasikartojo situacija, analogiška buvusiai 5–6-ojo dešimtmečių sandūroje: įrodę savo vokišką kilmę (t. y. buvo Vokietijos piliečiai, gimę Vokietijoje, yra liuteroniško tikėjimo) galėjo su šeimomis emigruoti iš Lietuvos į Vokietiją arba bent vaikus išleisti. Antai vien iš Saugų seniūnijos 2003–2004 metais išvyko apie 40 šeimų. Čia buvę lietuviai į Vokietiją vyko kaip vokiečiai.

Tačiau pasitaikė ir atvejų, kada vieno kito pretendento išvykti iš Lietuvos vokiškumas buvo atmestas dėl buvusios lietuviškos veiklos Klaipėdos krašte arba dėl senelių/tėvų kažkada (1939 metais sic!) Lietuvos pilietybės optacijos. Šie gavo neigiamą atsakymą iš Vokietijos įstaigų.

Išvados

Peržvelgiant XX a. politines ir ideologines peripetijas Klaipėdos krašte, galima konstatuoti, kad Krašto gyventojams niekuomet nebuvo pakankamai laiko realizuoti savo tapatumą. Keitėsi valdžios, keitėsi režimai, žlugo ir vėl buvo kuriami klaipėdietiškios visuomenės raidos modeliai.

Asmens pilietybė ir tautybė Klaipėdos krašte ne kartą virto ideologijos taikiniu arba ginklu. Juk abi valstybės, tiek Lietuvos Respublika, tiek Vokietija, praktikavo priverstinę pilietybės ir tautybės pasirinkimą. Lietuviai buvo tremiami iš Klaipėdos krašto, jeigu nepasirinko Vokietijos pilietybės, o etniniai vokiečiai (*Volksdeutsche*) Lietuvoje buvo baudžiami piniginėmis bandomis, jeigu reikavo įrašyti vokiečių tautybę asmens dokumentuose.

Trumpai apibendrinami galime teigti, kad daugeliu atvejų vokiečių Klaipėdos krašte būti buvo lengva, bet aiškiu lietuviu tegalėjo būti tik tvirtos asmenybės. Dažniausiai tautybės pasirinkimas lėmė ir tėvynės, kartu ir pilietybės pasirinkimą. Išnagrinėti pavyzdžiai akivaizdžiai rodo, kad per visą XX amžių Klaipėdos krašto gyventojams suderinti pilietybę ir tautybę – tas dvi pamatinės identiteto charakteristikas – dažnai buvo egzistencinio išlikimo klausimas.

Kalbėdami apie Klaipėdos krašto gyventojų tapatybę nenagrinėjome jos sąryšio su kalba, religija ir visu kultūriniu kontekstu. Daugelis Klaipėdos krašto problematikos tyrinėtojų, praplėsdami identiteto kontekstą kultūros ir religijos elementais, yra prieję prie išvados, kad šio krašto gyventojai iš esmės yra dviejų kultūrų ir bendro istorinio likimo žmonės. Autorė sutinka su tuo teiginiu

⁴⁰ Pranešimas LTSR Ministrų tarybos pirmininkui M. Šumauskui. *LCVA*, f. R-754s, ap. 13, b. 693, l. 3.

ir mano, kad [gal] mes ir klystame, tiesmukiškai stengdamiesi konkretų asmenį įvardyti vokiečiu ar lietuviu. Tačiau nors ir kaip nesinorėtų, turime pripažinti, kad visais laikotarpiais vokiškasis elementas Klaipėdos krašte visuomet buvo stipresnis ir labiau susitelkęs nei lietuviškasis. Bet tapatumo sąpuoklės supasi toliau.

Straipsnyje naudoti ankstesni tyrimai:

ARBUŠAUSKAITĖ, Arūnė. *Lietuvos optantai: klaipėdiškiai, 1939*. Klaipėda, 2001.
CHANDAVOINE, Isabelle. *Prancūzmetis Klaipėdoje ir kas po to (1920–1932)*. Vilnius, 2003.
VALSONOKAS, R[udolfas]. *Klaipėdos problema*. Klaipėda, 1932.

**IN THE SWINGS OF IDENTITY BETWEEN CITIZENSHIP AND NATIONALITY:
POPULATION OF KLAIPEDA REGION IN THE 20th C.**

Arūnė Liucija Arbušauskaitė
Klaipėda University, Lithuania

S u m m a r y

For a specific person, citizenship and nationality tend to be a base of his identity. Via them, an individual turns into a social being, i.e. a member of a certain social group. Citizenship and nationality are thought to be personal characteristics acquired in an objective way and therefore considered as the invariable given. However, the practice of social and political life witnesses something different.

Citizenship is a dimension of the relationship of a person and a state, a way of legitimization of mutual duties and liabilities, responsibility and control. The citizenship is acquired in a natural way (by birth or descent) or is granted. Citizenship as a dimension is mobile with regard to an individual: it may be granted or taken away, it may be rejected or changed. The trajectory in those cases goes either from the state towards the individual or from the individual towards the state. When the state disappears, the citizenship is lost. Via citizenship the state as if appropriates the individual. Nationality is always acquired in a natural way, however, not merely by birth, but also inculcated via language, customs, and traditions. There is not a single person who would have no nationality. Nationality, differently from citizenship, shall not be granted. It is an ideal case when both the dimensions coincide.

The aim of the article is to show the tensions that may arise between the two dimensions. The article will deal with the aspects of the interrelationship of the citizenship and nationality in the case of the residents of Klaipėda Region, by restricting the analysis to the 20th c.

After WW1, the residents of the territory of Klaipėda Region (Lithuania Minor, or Prussian Lithuania) had one citizenship, that of the state of Germany, and two nationalities, German and Lithuanian. The tension between the dimensions under question appeared after the annexation of Klaipėda Region to Lithuania as a sovereign state. Simultaneously with the emergence of a new administrative unit – that of Klaipėda Region – a new legal notion appeared: a citizen of Klaipėda Region. The article presents a thorough analysis of legal documents of Klaipėda Region, i.e. the Convention of Klaipėda Region and the Statute of the Region, in terms of citizenship and nationality.

The issues were complicated, therefore, the so-called Optation Agreement was passed in addition on 10 February 1925. Its principal provision stated that those who legitimately opted for German citizenship were losing their Lithuanian citizenship, and vice versa. The optants for German citizenship were to leave Klaipėda Region within a set period of time. Special committees who dealt with intricate issues of nationality and citizenship worked as late as 1938. One has to add that Germany did not consciously encourage to opt for German citizenship. On the contrary, it tried to keep more Germans in Klaipėda Region by different measures of propaganda and financial support. The Germans who did not opt for Lithuanian citizenship were considered foreign citizens and stayed in Klaipėda Region in accordance with continuously extended residence and work permits.

II Optation Agreement of 1939. The Agreement was essentially concerned with Lithuanian nationals who refused to acquire German citizenship after Klaipėda Anschluss. Right after the Reich tore away Klaipėda Region from Lithuania, the principle related to the right of the place of birth was introduced: Once you were born in Germany (i.e. Klaipėda Region), you were a German.

Lithuanians who were born in Germany and who withdrew to Lithuania were foreigners in the framework of Lithuanian jurisdiction. A legal basis was needed to make them Lithuanian citizens. The legal basis was provided by an agreement on the citizenship of Klaipėda residents signed by Germany and Lithuania on July 8, 1939. Individuals who were considered to be Germans due to their place of birth were able to legitimize their Lithuanian nationality. The Lithuanian citizenship was chosen by 303 individuals, and together with their family members, by 584. However, their choice was followed by painful consequences. The situation changed after the repatriation of ethnic Germans to Germany (*Umsiedlung*) in the spring of 1941. Quite a number of Klaipėda residents, unwilling to stay in Soviet Lithuania, remembered their German descent and left Lithuania. All the repatriants were initially settled in special camps in the territory of Poland. During the citizenship granting procedure, the problem of Lithuanian optants emerged. The institutions of the German Reich administration tried to disentangle the problem for a long time: was it possible to grant German citizenship to individuals who had rejected it in 1939? The final decision was that the Lithuanian optants from Klaipėda Region belonged to the Lithuanian nation, they lost the right to acquire German citizenship and became people without citizenship. To be a person without citizenship in the years of war meant being nearly ruined.

The after-war Soviet period. All the population in the territory of the USSR were automatically recognized to be Soviet citizens. However, “automatically” meant a trap, as the newly issued Soviet passports required to indicate nationality. People of German nationality and descent started receiving passports just before Stalin’s death. Thus, nationality could exclude people from social-political life (e.g., it prevented them from participating in the elections).

People of German nationality and descent who felt strongly about their German nationality refused to get Soviet passports and would become people without citizenship. The residents of Klaipėda Region who agreed to indicate Lithuanian nationality in their passports would become Soviet citizens. That was the only option for making a decision and choosing.

In that period, another turning point in the issue of identity is of interest: when the discharge from the GULAG camps started in the 50s, people with German or other European citizenships were allowed to go home. Therefore, the residents of Klaipėda Region, deported as Lithuanians in 1948–1949, started emphasising their German origin and Germany as their place of birth on a mass scale, as well as changing their nationality from Lithuanian to German, thus acquiring the right to leave for Germany.

Echoes of the past. When Lithuania restored its Independence, quite a few people of Klaipėda Region descent tried to restore their German citizenship and to prove being German nationals. Some of them failed; they got a negative response from German institutions. The official reason was formulated like that: your grandparents opted for Lithuanian citizenship in 1939.

Conclusions. The two states, both the Republic of Lithuania and Germany, practiced forced choice of citizenship and nationality. Lithuanians were deported from Klaipėda Region when they rejected German citizenship, while Germans in Lithuania were fined when they demanded to indicate their German nationality in personal documents. The author states that the residents of Klaipėda Region could not be asked whether they were Lithuanian or German nationals. They were people of both cultures, and their nationality or citizenship was decided upon on the basis of other criteria.

IDENTITÄTSPENDEL ZWISCHEN NATIONALITÄT UND STAATSANGEHÖRIGKEIT: DIE MEMELLÄNDISCHE BEVÖLKERUNG IM 20. JAHRHUNDERT

Arūnė Arbušauskaitė

Universität Klaipėda, Litauen

Zusammenfassung

Die Staatszugehörigkeit und die Nationalität sind Grundpfeiler der Identität einer Person. Dadurch wird das Individuum sozial – d.h. es gehört einer bestimmten sozialen Gruppe an. Es wird angenommen, dass die Staatsangehörigkeit und die Nationalität objektiv erworbene Eigenschaften einer Person und daher konstante Gegebenheiten sind. Leider zeigt die Praxis des sozialen und politischen Lebens, dass dies nicht immer der Fall ist.

Die Staatsangehörigkeit ist eine Dimension des Verhältnisses zwischen der Person und dem Staat; sie erlaubt, die Kontrolle sowie gegenseitige Pflichten und Verantwortung zu legitimieren. Die Staatsangehörigkeit wird entweder auf natürlichem Weg erhalten (Geburt, Herkunft) oder verliehen. Bezüglich einer Person ist die Staatsangehörigkeit eine flexible Größe. Sie kann entzogen, verliehen, abgelehnt, gewechselt werden. Die Ausrichtung geht in jedem Fall entweder vom Staat zum Individuum, oder vom Individuum zum Staat. Hört ein Staat auf zu existieren, so geht auch seine Staatsangehörigkeit verloren. Der Staat eignet sich durch die Staatsbürgerschaft ein Individuum quasi an.

Die Nationalität wird ebenfalls auf dem natürlichen Weg der Herkunft erworben und nicht nur durch Blutsverwandtschaft weitergegeben, sondern auch durch die Sprache, das Brauchtum, die Traditionen geprägt. Es gibt keinen Menschen ohne Nationalität. Anders als die Staatsangehörigkeit kann die Nationalität nicht verliehen werden. Im Idealfall stimmen diese beiden Dimensionen überein.

Das Ziel dieses Beitrags ist zu zeigen, welche Spannungen zwischen den beiden Dimensionen entstehen können; es ist ein Versuch, die Frage zu beantworten, ob man seine Heimat und seine Nationalität aussuchen kann. In diesem Beitrag werden Aspekte des Verhältnisses und der Wechselwirkung zwischen der Staatsangehörigkeit und der Nationalität bei der Bevölkerung des Memellandes mit Beschränkung auf das 20. Jahrhundert behandelt.

Die Situation nach dem Ersten Weltkrieg: Das Memelland (Kleinlitauen/Preußisch Litauen) war von Staatsangehörigen eines Staates – Deutschlands – und von zwei Nationalitäten, von den Deutschen und von den Litauern – bevölkert. Die Spannung zwischen den erwähnten Dimensionen kam hoch, nachdem das Memelland als autonomes Gebiet Litauen angegliedert wurde, denn mit der neuen Verwaltungseinheit Memelgebiet entstand auch ein neuer juristischer Begriff – Staatsbürger des Memelgebietes. Im Beitrag werden die juristischen Unterlagen zum Memelgebiet in Bezug auf die Staatsangehörigkeit und die Nationalität ausführlich behandelt – die Memelkonvention und das Statut des Memelgebietes.

Da diese Fragen komplex waren, wurde am 10. Februar 1925 zusätzlich der so genannte Optationsvertrag abgeschlossen. Die Haupteinstellung lautete: Diejenigen, die die litauische Staatsangehörigkeit rechtskräftig optiert haben, verlieren die deutsche Staatsangehörigkeit; diejenigen, die rechtskräftig die deutsche Staatsangehörigkeit optiert haben, verlieren die litauische Staatsangehörigkeit. Die deutschen Staatsbürger mussten in einer bestimmten Zeit das Memelgebiet verlassen. Sonderausschüsse, die verwickelte Fragen zur Nationalität und Staatsangehörigkeit zu lösen hatten, waren bis 1938 tätig.

Dabei ist zu bemerken, dass Deutschland die Optation der deutschen Staatsangehörigkeit bewusst nicht förderte, sondern versuchte im Gegenteil durch Propaganda und finanzielle Unterstützung zu bewirken, dass möglichst viele Deutsche im Memelgebiet bleiben. Die Deutschen ohne litauische Staatsangehörigkeit galten als Ausländer und mussten ihre Wohn- und Arbeitsgenehmigungen immer wieder verlängern, um im Memelgebiet zu bleiben.

Der zweite Optationsvertrag von 1939. In diesem Vertrag ging es hauptsächlich um Personen der litauischen Nationalität, die nach dem Anschluss des Memelgebietes die deutsche Staatsangehörigkeit ablehnten. Denn nachdem das Memelland Litauen weggenommen wurde und an das Dritte Reich ging, wurde das Prinzip des Herkunftsortes angewendet: War man im Memelland (d.h. in Deutschland) geboren, so war man ein Deutscher.

Die Litauer, die aus Deutschland stammten und nach Litauen zogen, galten im Rahmen der litauischen Jurisdiktion als Ausländer. Es war eine juristische Grundlage notwendig, damit sie zu litauischen Staatsangehörigen werden konnten. Das ermöglichte der am 8. Juli 1939 abgeschlossene Vertrag zwischen Deutschland und Litauen über die Staatsangehörigkeit der Memelländer. Personen, die nach ihrer Herkunft als Deutsche betrachtet wurden, konnten sich entscheiden, wie ihre litauische Nationalität zu legitimieren war. Für die litauische Staatsangehörigkeit haben sich 303 Personen entschieden (mit Familienangehörigen 584). Diese Entscheidung war jedoch folgeschwer. Die Lage änderte sich im Frühjahr 1941, nach der Umsiedlung der ethnischen Deutschen nach Deutschland. Viele Memelländer wollten nicht im sowjetischen Litauen bleiben und besannen sich auf ihre deutsche Herkunft, um auf diese Weise Litauen verlassen zu können. Alle Umsiedler wurden zunächst in den Umsiedlerlagern in Polen untergebracht. Die Einbürgerung verschärfte das Problem der litauischen Optanten. Die Behörden des Dritten Reiches haben lange gebraucht, um zu einer Entscheidung zu kommen, ob man die deutsche Staatsangehörigkeit den Personen anerkennen kann, die 1939 diese Staatsangehörigkeit abgelehnt hatten. Letztendlich wurde beschlossen, dass die litauischen Optanten aus dem Memelland als Personen litauischer Nationalität gelten, somit ihr Recht auf die deutsche Staatsangehörigkeit verlieren und zu Staatenlosen werden. Staatenlos im Krieg zu sein bedeutete fast das Zugrundegehen...

Sowjetische Nachkriegszeit. Die gesamte Bevölkerung der UdSSR wurde automatisch zu sowjetischen Staatsbürgern erklärt.

„Automatisch“ war eine echte Falle, denn in den neuen sowjetischen Pässen musste auch die Nationalität angegeben werden. Personen deutscher Nationalität oder Herkunft konnten fast bis zu Stalins Tod keine Pässe bekommen. Auf diese Weise war die Nationalität das Entscheidende beim Ausschluss dieser Personen aus dem öffentlichen politischen Leben (sie waren nicht berechtigt, an Wahlen teilzunehmen etc.)

Personen, die sich ausdrücklich zu ihrer deutschen Herkunft bekannten, lehnten den sowjetischen Pass grundsätzlich ab und wurden zu Personen ohne Staatsangehörigkeit. Jene Memelländer, die damit einverstanden waren, in ihren sowjetischen Pässen die litauische Nationalität anzugeben, wurden zu sowjetischen Staatsbürgern. Bei der Entscheidung konnte man nur zwischen diesen Möglichkeiten wählen.

Und noch eine typische Wende aus dieser Zeit: als in den 50er Jahren die ersten Häftlinge der Gulag-Lager entlassen wurden, durften deutsche Staatsangehörige und auch andere europäische Bürger in ihr Land zurückkehren. Die Memelländer, die 1948–1949 als Litauer abgeschoben worden waren, bestanden auf ihrer Herkunft – dass sie in Deutschland geboren waren, und darauf, dass ihre Nationalität nicht litauisch, sondern deutsch sei, um nicht nach Litauen zurückkehren zu müssen, sondern nach Deutschland ausreisen zu dürfen.

Echo der Vergangenheit. Nach der Wiederherstellung der litauischen Unabhängigkeit wollten viele gebürtige Memelländer ihre deutsche Staatsbürgerschaft wiederherstellen und ihre deutsche Nationalität nachweisen. Manchen ist das aufgrund einer negativen Antwort von deutschen Behörden nicht gelungen. Als offizieller Grund wurde angegeben: Ihre Großeltern haben 1939 die litauische Staatsangehörigkeit optiert.

Fazit. Die beiden Staaten, sowohl Litauen als auch Deutschland, übten Zwang zur Entscheidung für eine Staatsangehörigkeit und eine Nationalität aus. Die Litauer wurden aus dem Memelgebiet ausgewiesen, wenn sie die deutsche Staatsangehörigkeit nicht optierten, und auf die Deutschen wurden in Litauen Bußgelder aufgelegt, wenn diese die deutsche Nationalität in ihre Papiere eintragen lassen wollten. Die Autorin behauptet, dass es nicht relevant ist, eine direkte Frage zur Nationalität – litauisch oder deutsch – den Memelländern zu stellen. Sie gehören zu den beiden Kulturen und passen manchmal ihre Nationalität und Staatsangehörigkeit nach anderen Kriterien an.